

ΗΛΙΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – ΤΙΤΟΣ ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ

Ο ΜΟΝΑΧΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ ΚΑΙ Η ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΤΟΥ ΣΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΣΚΥΛΙΤΖΗ

Το εικονογραφημένο χειρόγραφο του Σκυλίτζη που βρίσκεται σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μαδρίτης, περιλαμβάνει 30 τετράδια, όλα γραμμένα από τον ίδιο γραφέα, με εξαίρεση το 11ο και το 25ο που έχουν γραφεί από άλλο, μεταγενέστερο, χέρι. Κατά διαστήματα έχουν αφαιρεθεί στο κείμενο κενά για την εικονογράφηση του. Τα πρώτα 10 τετράδια και το 30ό έχουν ζωγραφηθεί από ομάδα καλλιτεχνών προσκολλημένων στη βυζαντινή παράδοση. Αντίθετα, τα τετράδια από το 12ο έως το 29ο, με εξαίρεση το 16ο που έχει χαθεί, έχουν ζωγραφηθεί από ομάδα καλλιτεχνών των οποίων οι μικρογραφίες, μολοντί εμφανίζονται από τη βυζαντινή παράδοση, είναι δυτικού ύφους. Στο 11ο και 25ο τετράδιο του δεύτερου γραφέα, στο γραπτό κείμενο, παρεμβάλλονται κενά διαστήματα που δεν έχουν μικρογραφίες, γεγονός που οδήγησε στην υπόθεση ότι, όταν αντικαταστάθηκαν τα δύο τετράδια που είχαν εκπέσει δεν υπήρχαν πλέον οι καλλιτέχνες για τη διακόσμησή τους¹. Η χρονολόγηση του κώδικα στο πρώτο μισό του 12ου αιώνα είναι σήμερα γενικώς αποδεκτή² αλλά για τον τόπο προέλευσής του οι απόψεις διίστανται. Ως τόπος προέλευσής του

---

1. S. C. ESTOPÁÑAN, *Skyllitzes Matritensis, Reproducciones y miniaturas*, I, Βαρκελώνη – Μαδρίτη 1965· A. GRABAR – M. I. MANOUSSACAS, *L'illustration du manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid*, Βενετία 1979 (στο εξής GRABAR – MANOUSSACAS, *Skyllitzès*). Οι εντός του κειμένου μας αναφορές στις μικρογραφίες του κώδικα γίνονται με βάση την πρόσφατη πανομοιότυπη έκδοση: *Ιωάννου Σκυλίτζη Σύνοψης Ιστοριών. Κώδικας vitr. 26-2 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Μαδρίτης*, επιμ. Α. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Αθήνα 2000 (στο εξής *Κώδικας Σκυλίτζη*).

2. Ο κώδικας αρχικά είχε χρονολογηθεί στο 13ο αιώνα, βλ. I. ŠEVČENKO, *Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Skylitzes*, *DOP* 23-24 (1969-1970), 188· GRABAR – MANOUSSACAS, *Skyllitzès*, 12, 155, 172-174. Αυτή την άποψη υποστηρίζει, ακόμη, ο P. BADENAS DE LA PEÑA, Ο Σκυλίτζης της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Μαδρίτης, *Κώδικας Σκυλίτζη*, 17-18. Τη χρονολόγηση του κώδικα στο 12ο αιώνα υποστήριξε, βασισμένος σε παλαιογραφικά κριτήρια, ο N. WILSON, *The Madrid Skylitzes, Scriptura e Civiltà* 2 (1978), 209-219, άποψη που αποδέχονται ο I. ŠEVČENKO, *The Madrid Manuscript of the Chronicle of Skylitzes in the Light of its New Dating, Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, επιμ. I. HUTTNER, Βιέννη 1984, 117-130, ο N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΝΣ, Η στολή του επάρχου κι ο Σκυλίτζης της Μαδρίτης, *Ευφρόσυνον. Άφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, 2, Αθήνα 1992, 430-432 και η Βασιλική ΤΣΑΚΜΑΛΑ, Οι μικρογραφίες του Σκυλίτζη της Μαδρίτης, *Κώδικας Σκυλίτζη*, 65, 82-83.

χειρογράφου έχουν προταθεί το Παλέριο³, η Μεσσήνη⁴ αλλά και η Κωνσταντινούπολη⁵. Με εξαίρεση τον Ι. Ξενόκο⁶ που υποστήριξε ότι ο Σκυλίτζης της Μαδρίτης είναι πρωτότυπο έργο, όσοι ασχολήθηκαν έως σήμερα με το χειρόγραφο καταλήγουν ότι πρόκειται για αντίγραφο ενός, χαμένου σήμερα, ειconoγραφημένου προτύπου.

Στην παρούσα μελέτη, έχοντας υπόψη μας τις παραπάνω απόψεις αλλά και τη διαφαινόμενη νέα τάση αμφισβήτησής τους, θα ασχοληθούμε με τις μικρογραφίες των φφ. 84^r, 84^v και 85^r του 10ου τετραδίου του χειρογράφου. Οι μικρογραφίες αυτές, σε αμιγώς βυζαντινό ύφος, ανήκουν στο πρώτο μέρος του κώδικα. Στα φύλλα όπου βρίσκονται οι μικρογραφίες, ο γραφέας, έχοντας αφήσει τα υπολογισμένα κενά για την ειconoγράφηση του κειμένου, μας παραδίδει το 6ο κεφάλαιο του Σκυλίτζη από τη βασιλεία του αυτοκράτορα Βασιλείου Α', το οποίο αναφέρεται στην αποστολή του νεαρού Βασιλείου στην Πάτρα, και σε όσα διαδραματίστηκαν εκεί στο ναό του Αγίου Ανδρέα και στον οίκο της αρχόντισσας Δανηλίδος⁷, επί βασιλείας Μιχαήλ Γ', προτού ακόμη ο Βασίλειος σχετισθεί με τον ίδιο τον αυτοκράτορα⁸. Οι παραπάνω μικρογραφίες εντάσσονται σε έναν κύκλο δώδεκα συνολικά μικρογραφιών που εικονί-

3. Το περιβάλλον της Σικελίας είχε προτείνει ο ΞΕΝΟΚΟ, *Poems*, 188, ενώ το Παλέριο οι GRABAR – MANOUSSACAS, *Syklitzēs*, 194-195 και ο WILSON, *The Madrid Scylitzes*, 215-219. Στην τελευταία του αναθεωρημένη άποψη ο Ι. ΞΕΝΟΚΟ, *The Madrid Manuscript*, 117-130, υποστηρίζει το Παλέριο.

4. ΤΣΑΚΜΑΔΑ, *Οι μικρογραφίες του Σκυλίτζη της Μαδρίτης*, 88-90.

5. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Η στολή του επάρχου*, 430-432. Νεάπολη, Σικελία, Κωνσταντινούπολη, Άρτα και Νίκαια είναι τα πιθανά κέντρα προέλευσης του χειρογράφου κατά τον ΒΑΔΕΝΑΣ, *Ο Σκυλίτζης της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Μαδρίτης*, 17-18.

6. ΞΕΝΟΚΟ, *The Madrid Manuscript*, 125-130. Ο Ι. Ξενόκο, σε συζητήσεις μαζί μας για τον κώδικα της Μαδρίτης, τον Απρίλιο του 2002 στην Αθήνα, μας κατέστησε σαφές ότι συνεχίζει να τον θεωρεί πρωτότυπο έργο.

7. Διατηρούμε το επικρατήσαντα τύπο Δανηλίδς-Δανηλίδος, αν και στις συζητήσεις μας ο Ι. Ξενόκο προτείνει πάντα Δανηλίδς-Δανηλίνος, όπως διαβάσαμε μαζί του και στο σχετικό απόσπασμα του υπό έκδοση χειρογράφου του *Βίου Βασιλείου*. Στο άρθρο της Βαρβάρας ΚΟΥΤΑΒΑ-ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑ, *Qui était Danielis?, Byzantion* 71 (2001), 98-109, με θέμα τη Δανηλίδα, η συγγραφέας παρερμηνεύει το άρθρο του Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ, *Το επεισόδιο της Δανηλίδας. Πληροφορίες καθημερινού βίου ή μυθολογικά στοιχεία, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνμποσίου, 'Η Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην έλληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988*, επιμ. Χριστίνα Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ, Αθήνα 1989, 375-380, όπου επανειλημμένως δηλώνεται ότι δεν αμφισβητείται η ιστορικότητα του προσώπου της Δανηλίδος και ότι ο έλεγχος της μυθολογίας και της αφηγηματικής κατασκευής αποτελεί προϋπόθεση για τη διερεύνηση της ιστορικότητας του επεισοδίου.

8. Για τα ιστορικά, φιλολογικά και ιδεολογικά προβλήματα του επεισοδίου, βλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Το επεισόδιο της Δανηλίδας*, 375-380· Ι. ΞΕΝΟΚΟ, *Re-reading Constantine Porphyrogenitus*,

ζουν επεισόδια από την ιστορία της νεότητας του Βασιλείου (φφ. 82^β-86^α). Ας σημειωθεί ότι, μετά το 12ο επεισόδιο της ιστορίας της νεότητας του Βασιλείου ακολουθούν τέσσερις ακόμη μικρογραφίες (φφ. 86^{νβ}-87^{νβ}), και –στη συνέχεια– το 11ο τετράδιο του δεύτερου γραφέα του χειρογράφου που στερείται μικρογραφιών (φφ. 88^Γ-95^Υ)⁹. Τέλος, σε όλο το 12ο και σε μέρος του 13ου τετραδίου εικονογραφείται το υπόλοιπο της βασιλείας του Βασιλείου, τη φορά αυτή από την ομάδα των δυτικού ύφους μικρογράφων. Έτσι, λοιπόν, το κείμενο του Σκυλίτζη που αφορά στον Βασίλειο έχει τη ιδιομορφία να καταλαμβάνει στον κώδικα το τμήμα εκείνο ακριβώς όπου βρίσκονται συγκεντρωμένα πολλά από τα προβλήματα που παρουσιάζει ο κώδικας. Στις μικρογραφίες όπου εικονογραφούνται τα επεισόδια της πατρικής περιπέτειας του Βασιλείου θεωρούμε ότι αντιπροσωπεύονται ορισμένα από τα πιο σημαντικά προβλήματα του χειρογράφου.

Ας υπενθυμίσουμε ένα-ένα τα επεισόδια που εικονογραφούνται: ο Βασίλειος στην αρχή της κωνσταντινουπολίτικης καριέρας του θα προσληφθεί ως πρωτοστράτορας του Θεοφιλίτζη, τον οποίο και θα ακολουθήσει στην Πελοπόννησο για κρατικές υποθέσεις. Κατά το προσκύνημά τους στο ναό του Αποστόλου Ανδρέα στην Πάτρα, μοναχός που κατέχει το προορατικό χάρισμα θα αναγνωρίσει στο πρόσωπο του Βασιλείου τον μέλλοντα αυτοκράτορα και θα σηκωθεί να τον προσκυνήσει, ενώ θα αγνοήσει τον Θεοφιλίτζη, παρά τη λαμπρότητα της δορυφορίας του. Στη μικρογραφία του φ. 84^β (εικ. 1), εικονίζονται σε δύο διαδοχικές σκηνές το προσκύνημα του Θεοφιλίτζη και του Βασιλείου στο ναό του Αποστόλου Ανδρέα. Και στις δύο σκηνές, ο ναός αποδίδεται συμβατικά με τριπλή ημικυκλική στέγασση, τις πόρτες του ανοικτές και με κιβώριο στη δεξιά άκρη. Μέσα στο ναό και μπροστά από το κιβώριο βρίσκεται καθισμένος ο μοναχός που κατά την επίσκεψη του Βασιλείου σηκώνεται από τη θέση του και, σκύβοντας με τα χέρια απλωμένα σε στάση προσκύνησης, τον υποδέχεται αναγνωρίζοντας στο πρόσωπό του τον μέλλοντα αυτοκράτορα. Στη δεύτερη σκηνή της ίδιας μικρογραφίας, ο ίδιος μοναχός απλώς συνδιέλεγχεται καθισμένος με τον Θεοφιλίτζη. Ο νεαρός Βασίλειος εικονίζεται με μικρό γένι που μόλις δηλώνεται, σε αντίθεση με τον ωριμότερο, γενειοφόρο και

Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990, επιμ. J. SHEPARD – S. FRANKLIN, Aldershot 1992, 192-193 σημ. 68· S. TOUGHER, *The Reign of Leo VI (886-912). Politics and People*, Λέιντεν – Νέα Υόρκη – Κολωνία 1997, 129-132· Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Η σολομώντεια αμφιθυμία των πρώτων Μακεδόνων αυτοκρατόρων και οι αποκαλυπτικές καταβολές της, *Η Εβραϊκή παρουσία στον ελληνικό χώρο, 4ος-19ος αι., Πρακτικά Συνεδρίου* (υπό εκτύπωση).

9. GRABAR – MANOUSSACAS, *Skylitzès*, 4, 153-155, 169-170.

πλούσια ντυμένο Θεοφιλίτζη. Και οι δύο έχουν πλούσια κόμη που καλύπτει τον αυχένα. Αντίθετα ο μοναχός, τυλιγμένος στο μοναστικό μανδύα, έχει κοντά μαλλιά και δεν φέρει ίχνος τρίχας στις παρειές και στο πηγούνι. Η υπόθεση ότι με τον τρόπο αυτό δηλώνεται το νεαρό της ηλικίας του πρέπει να αποκλειστεί, καθώς οι έντονες ρυτίδες στο πρόσωπό του φανερώνουν ότι έχει ξεπεράσει προ πολλού το στάδιο της εφηβείας. Ένας αγένειος γηραιός μοναχός στο ναό του Αγίου Ανδρέα στην Πάτρα τι θα μπορούσε αλήθεια να σημαίνει; Διαθέτουμε κάποια άλλη μαρτυρία ότι ο συγκεκριμένος μοναχός, εκτός από τη σχέση του με το ναό και το προορατικό χάρισμα, διέθετε και κάποια άλλη ιδιομορφία; Τόσο ο *Βίος Βασιλείου* όσο και το κείμενο του Σκυλίτζη δεν αναφέρουν απολύτως τίποτε που να μας επιτρέπει μια άμεση ερμηνεία. Πρόκειται για κάποιο καπρίτσιο, λάθος ή ακόμη ασυνέπεια του καλλιτέχνη, η οποία θα μπορούσε να ανιχνευθεί ή και να ερμηνευθεί από τις άλλες μικρογραφίες; Την έρευνα αυτή επιχειρήσαμε σε όλες τις μικρογραφίες του κώδικα και ενδελεχέστερα στο έργο των προσκολλημένων στη βυζαντινή παράδοση μικρογράφων. Σε όλες τις περιπτώσεις εικόνησης μοναχών επώνυμων ή ανώνυμων δεν υπάρχει ούτε μία με αγένειο μοναχό¹⁰. Αλλά και στο δεύτερο μέρος του κώδικα με τη δυτικότερη εικονογράφηση οι μοναχοί έχουν συνήθως γένια, πράγμα που δεν μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι πρόκειται για μοναχό ξυρισμένο κατά τα δυτικά ήθη¹¹.

Εδώ αξίζει να αναφερθεί και η μικρογραφία, πάλι από την ιστορία της νεότητας του Βασιλείου, έργο του ίδιου καλλιτέχνη, με το επεισόδιο στη μονή του Αγίου Διομήδη στην Κωνσταντινούπολη (εικ. 2). Πρόκειται για το συμβάν που θα φέρει κοντά στον Θεοφιλίτζη τον Βασίλειο¹². Η μικρογραφία με το μοναχό του Αγίου Διομήδη βρίσκεται στο φ. 83^v, δηλαδή διαγωνίως απέναντι από τη μικρογραφία του μοναχού στο ναό του Αγίου Ανδρέα. Ο μοναχός του Αγίου Διομήδη έχει γένια, ενώ ο μοναχός του Αγίου Ανδρέα είναι αγένειος. Πώς μπορεί λοιπόν κανείς να ερμηνεύσει αυτή τη διαφοροποίηση;

Αμέσως μετά τη μικρογραφία του Θεοφιλίτζη με τον Βασίλειο και το μοναχό στον Άγιο Ανδρέα, υπάρχει στο φ. 84^v η εικαστική απόδοση του κεμένου που αναφέρεται στη συνάντηση της Δανηλίδος με το μοναχό (εικ. 3). Η

10. *Κώδικας Σκυλίτζη*, φφ. 15^r, 15^v, 28^r, 39^{vβ}, 49^{r-v}, 50^{r-v}, 51^v, 56^v, 73^{vβ}, 83^v.

11. *Κώδικας Σκυλίτζη*, φφ. 104^v, 107^r, 115^r, 131^v, 145^v (όπου όμως ομάδα αγένειων, πιθανόν νεότερων σε ηλικία μοναχών), 203^v, 218^r.

12. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, έκδ. I. THURN (*CFHB* 5), Βερολίνο 1973, 121-123. Βλ. επίσης Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Πορφυρές ονειρώτων όψεις και χρήσεις. Αφήγηση και εικονογράφηση βασιλικών ονειρών στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία και Τέχνες* τχ. 79 (Ιούνιος 2001), 29 κ.εξ.

Δαηλίδης, σύμφωνα με την αφήγηση του Σκυλίτζη, έμαθε τα σχετικά με τη συμπεριφορά του μοναχού απέναντι στον Βασίλειο από κάποιους που παρευρίσκονταν στο συμβάν, και γνωρίζοντας το προορατικό χάρισμα του μοναχού και επειδή της ήταν γνώριμος από παλιά, σχεδόν θορυβημένη τον προσκαλεί να την επισκεφθεί για να τον επιπλήξει. Του λέει, ότι ενώ τη θεωρούν *κατά τόν τόπον ἐν πᾶσι τῶν πολλῶν διαφέρουσαν*, δεν έτυχε ούτε η ίδια ούτε τα μέλη της οικογένειάς της τέτοιας μεταχείρισης, όπως αυτήν που ο μοναχός επεφύλαξε σε έναν *εὐτελή καὶ ξένον καὶ πένητα...* και *ὄνειδιστικά πρὸς αὐτὸν διεξῆει ῥήματα*. Ο μοναχός, βεβαίως, θα δικαιολογήσει τη συμπεριφορά του λέγοντας ότι έπραξε όπως όφειλε, καθώς δεν επρόκειτο για έναν *τῶν τυχόντων ... ἄνδρα*, αλλά για *ἐκ θεοῦ βασιλέα Ῥωμαίων ὑπὸ Χριστοῦ προκεχειρισμένον*¹³. Θεωρούμε, λοιπόν, ότι αυτό ακριβώς το συμβάν, της συνάντησης και της στιχομυθίας Δαηλίδος – μοναχού εικονογραφείται στο δεξιό τμήμα της μικρογραφίας του φ. 84^v. Το αριστερό μέρος καταλαμβάνει η εικονογράφηση του αμέσως επόμενου επεισοδίου που μας πληροφορεί ότι ο Βασίλειος παρέμεινε στην Πάτρα *ἀσθενεῖα συσχεθεὶς σώματος*: ο Βασίλειος εικονίζεται κληήρης να δέχεται την επίσκεψη της Δαηλίδος και της συνοδείας της (εικ. 3).

Στη μικρογραφία αυτή διαπιστώνομε τα εξής παράδοξα στη σχέση ανάμεσα στον υπομνηματιστή, στο μικρογράφο και στο κείμενο: α) μολοντί τόσο ο υπομνηματιστής όσο και ο μικρογράφος στηρίζονται στο κείμενο, δεν συμφωνούν μεταξύ τους, καθώς αναφέρονται σε διαφορετικά σημεία της αφήγησης, β) ενώ εικονίζεται μοναχός να συνομιλεί με τη Δαηλίδα, δηλαδή ο ίδιος αγένειος, γηραιός μοναχός του ναού του Αγίου Ανδρέα της προηγούμενης μικρογραφίας, στην επιγραφή αναφέρεται ως *Βασίλειος*, γ) ενώ το κείμενο στο *Βίο Βασιλείου*, το οποίο αναπαράγει ο Σκυλίτζης¹⁴, σαφέστατα αναφέρει ότι ο Βασίλειος έπεσε άρρωστος και αφού ανένιψε και ετοιμαζόταν να φύγει, τότε τον κάλεσε η Δαηλίδης προσφέροντάς του δώρα, ο μικρογράφος αντίθετα παρουσιάζει τη Δαηλίδα να τον επισκέπτεται κατάκοιτο και ο υπομνηματιστής ερμηνεύει την παράσταση γράφοντας από πάνω *τὰ δοθέντα δώρα τῷ Βασιλείῳ παρὰ τῆς Δαηλίδος*.

Ο έλεγχος και η λεπτομερής εξέταση της σχέσης του κειμένου, των μικρογραφιών και των επιγραφών-τίτλων κεφαλαίων του βυζαντινού πρώτου μέρους, αποδεικνύουν ότι ανάμεσα στις επιγραφές και στις μικρογραφίες παρουσιάζονται αποκλίσεις που δηλώνουν παρανοήσεις του υπομνηματιστή. Συμφωνούμε, βεβαίως, ότι η διαδικασία της εκπόνησης ακολούθησε τα στάδια: α-

13. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 121.46-123.97 § 6.

14. ΒΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, έκδ. Ι. BEKKER, Βόννη 1838, 227.20-228.1· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 122.76-79.

ντιγραφή – εικονογράφηση – υπομνηματισμός των μικρογραφιών (ένας γραφέας, μία ομάδα ζωγράφων, ένας υπομνηματιστής)¹⁵. Όμως, διαπιστώσαμε ότι τόσο ο υπομνηματιστής όσο και ο μικρογράφος, αν και οι δυο τους κατά κανόνα είναι πιστοί στο κείμενο, πολλές φορές δεν συμφωνούν μεταξύ τους. Η μέχρι σήμερα θέση της έρευνας κάνει λόγο για λάθη, παρανοήσεις, παραλείψεις¹⁶. Ορισμένοι, μάλιστα, παρασυρόμενοι από τις επιγραφές των μικρογραφιών, ερμήνευσαν πλείστες μικρογραφίες λανθασμένα, όπως την περίπτωση της μικρογραφίας που εικονίζει τη συζήτηση της Δανηλίδος με το μοναχό του Αγίου Ανδρέα¹⁷.

Τούτο σημαίνει ότι, όταν ήρθε η σειρά του υπομνηματιστή να προσθέσει τις επιγραφές, συμβουλευόμενος βεβαίως το κείμενο που προηγείτο, ερμήνευσε κατά το δοκούν τα εικονογραφημένα. Τούτο, επίσης, σημαίνει ότι δεν υπήρξε συντονισμός, συνεργασία ή συνεννόηση μεταξύ υπομνηματιστή και μικρογράφου και μόνον έτσι μπορεί να ερμηνευθεί το γεγονός ότι η στιχομυθία Δανηλίδος – μοναχού που εικονογραφείται στο αριμόζον κενό του χειρογράφου από το μικρογράφο, εκλαμβάνεται από τον υπομνηματιστή ως στιχομυθία Δανηλίδος – Βασιλείου (φ. 84^v). Αυτό, εξάλλου, το διαπιστώσαμε σε πλείστες όσες περιπτώσεις ελέγχοντας τη σχέση κειμένου, μικρογραφίας και επιγραφής. Αρκεί να αναφερθούν ορισμένα παραδείγματα όπου οι εικονιζόμενες μορφές των αυτοκρατόρων Θεοφίλου και Μιχαήλ ή της αυτοκράτειρας Θεοδώρας φέρουν λάθος επιγραφές: Η Θεοδώρα επιγράφεται ως Θεόφιλος (φφ. 49^{rβ}, 50^{vβ}, 51^r) (εικ. 4, 5, 6) ή ως Μιχαήλ (φ. 66ra) (εικ. 7), ενώ ο Μιχαήλ επιγράφεται ως Θεοδώρα (φ. 67^{vβ}) (εικ. 8)¹⁸. Συνεπώς, η εσφαλμένη αναγραφή του ονόματος του μοναχού του Αγίου Ανδρέα που επιγράφεται Βασίλειος έχει τα παράλληλά της μέσα στον κώδικα και η ερμηνεία της μικρογραφίας από τους Α. Grabar και Μ. Μανούσακα, που βασίστηκε στην επιγραφή δεν ισχύει: δεν πρόκειται

15. GRABAR – MANOUSSACAS, *Syklitzès*, 131 κ.εξ.

16. GRABAR – MANOUSSACAS, *Syklitzès*, 6-22· ΤΣΑΜΑΚΛΑ, Οι μικρογραφίες του Συκλίτη της Μαδρίτης, 69 κ.εξ.

17. GRABAR – MANOUSSACAS, *Syklitzès*, 58, όπου αναφέρουν για μεν το φ. 84^{rβ}, ότι ο μοναχός του Αγίου Ανδρέα είχε δει σε όνειρο (*prevenu par un songe*) το βασιλικό μέλλον του Βασιλείου, ενώ ο ΒΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, 226 και ο ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 122, ουδέν περί ονείρου αναφέρουν, τη δε μικρογραφία στο φ. 84^v στηριζόμενοι στις επιγραφές ερμηνεύουν Daniélis l'accueille (= τον Βασίλειο), ενώ βεβαίως απεικονίζεται ο μοναχός.

18. Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ – Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Η Θεοδώρα ήταν Θεόφιλος; *Εικόνες από το Βυζάντιο. Το Χρονικό του Ιωάννη Σκυλίτζη*, εφημ. *Η Καθημερινή - Επτά ημέρες*, 28 Οκτωβρίου 2001, 29-32.

κατά κανένα τρόπο για τον Βασίλειο αλλά για το μοναχό που συνομιλεί με τη Δαηλίδα¹⁹.

Αυτή η έλλειψη συντονισμού μεταξύ υπομνηματιστή και μικρογράφου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι εργάστηκαν σε διαφορετικό χρόνο και σε περιβάλλον μακριά από την Κωνσταντινούπολη. Αυτό ακριβώς υποστηρίζει και ο Chr. Walter που, εξετάζοντας στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη τις μικρογραφίες με σκηνές γάμου ή στέψεις βασιλέων, διαπίστωσε ότι συγγέεται η γαμήλια τελετή με τη στέψη και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο υπομνηματιστής δεν έχει σχέση με το βυζαντινό κόσμο²⁰. Μάλιστα, σε περιπτώσεις που το κείμενο αναφέρει συγχρηματιστή επιγράφει γάμος. Κατά συνέπεια, πιστεύουμε με τη σειρά μας ότι ο υπομνηματιστής, όταν επιγράφει Βασίλειο το μοναχό της Πάτρας, επιλέγει, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, μέρος μόνον του κειμένου, μη αντιλαμβανόμενος ακριβώς τι εικονογραφείται στη μικρογραφία που καλείται να υπομνηματίσει.

Οι δύο σκηνές της μικρογραφίας στο φ. 85^f, υποτίθεται ότι εικονογραφούν τα ακόλουθα επεισόδια από το κείμενο του Σκυλίτζη, α) τη φιλοξενία και τα δώρα που προσφέρει η Δαηλίδας στον Βασίλειο και β) την αποδοχή από τον Βασίλειο, σε αναγνώριση της φιλοξενίας που του είχε προσφερθεί, της πρότασης της Δαηλίδος να συνάψει σύνδεσμο αδελφότητας με το γιο της Ιωάννη (εικ. 9). Στη μικρογραφία εικονίζεται αριστερά οικία με περίτεχνη τράπεζα βρωμάτων, κυκλική της οποίας κάθονται ο Βασίλειος, η Δαηλίδας και ο γιος της, σύμφωνα με τις επιγραφές. Ο Βασίλειος ήδη γεύεται, η Δαηλίδας παρακολουθεί, ενώ ο γιος της με κινήσεις φαίνεται να προτρέπει ή να ταΐζει τον Βασίλειο από τα προκειμένα εδέσματα. Η σκηνή μοιάζει να δηλώνει περισσότερο ότι η Δαηλίδας και ο γιος της δεξιώνονται τον Βασίλειο. Δεξιά, εικονίζεται εσωτερικό ναού με ημικυλινδρική στέγαση όπου εξελίσσεται κάποια τελετή. Μπροστά από κιβώριο, ένας καθόλα βυζαντινός επίσκοπος με φωτιστέφανο, ιερουργεί. Μπροστά του αναλόγιο, και πιο μπροστά δύο ανδρικές μορφές που σκύβουν το κεφάλι. Τέλος, αριστερά στο άκρο της σκηνής η Δαηλίδας παρακολουθεί. Η τελετή έχει πολλά στοιχεία που θυμίζουν τελετή ευλογίας γάμου, μόνο που οι δύο ανδρικές μορφές το αποκλείουν²¹.

19. GRABAR – MANOUSSACAS, *Skyllitzès*, 58.

20. Chr. WALTER, *Marriage Crowns in Byzantine Iconography*, *Zograf* 10 (1979), 83-91.

21. Βλ. τις σχετικές μελέτες στο *Ritual Brotherhood in Ancient and Medieval Europe: A Symposium*, *Traditio* 52 (1997) και ειδικά την εισαγωγή της Elizabeth A. P. Browne, 261-283, καθώς και το άρθρο της Claudia RAPP, *Ritual Brotherhood in Byzantium*, 285-326. Για την αδελφοποία ανάμεσα στο γιο της Δαηλίδος και στον Βασίλειο, βλ. D. C. SMYTHES, *In Denial: Same-sex Desire*

Ο *Βίος Βασιλείου* και ο Σκυλίτζης δεν αναφέρονται στην τελετή της αδελφοποιίας στο ναό του Αγίου Ανδρέα (φ. 85^Γ), κάνουν απλώς λόγο για το σύνδεσμο πνευματικής αδελφότητας μεταξύ Ιωάννη και Βασιλείου²². Ο υπομνηματιστής και πάλι εν είδει τίτλου θα προσπαθήσει να επεξηγήσει την παράσταση αυτή για την οποία το κείμενο δεν είναι ιδιαίτερα εύγλωττο: *‘Ο Βασίλειος και ὁ υἱὸς τῆς Δαηηλίδος ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ συνδέονται ἀδελφότητι πνευματικῆς διαθέσεως*. Έχει, λοιπόν, τον άχαρο ρόλο ακολουθώντας το κείμενο, να διευκρινίσει και να ερμηνεύσει μικρογραφίες που αποδίδουν το νου αλλά όχι το γράμμα, κι αυτό δημιουργεί πολλές φορές λάθη, αναντιστοιχίες και παρανοήσεις. Καθώς, όμως, ο *Βίος Βασιλείου* και ο Σκυλίτζης δεν μνημονεύουν την τελετή της αδελφοποίησης αλλά απλώς αναφέρουν την πρόταση για σύνδεσμο πνευματικής αδελφότητας από τη Δαηηλίδα, η οποία γίνεται αποδεκτή από τον Βασίλειο, θεωρούμε ότι η μικρογραφία πιθανότατα αναπαράγει ή στηρίζει σε κάποια άλλη παλαιότερη εικονογραφημένη αφήγηση, ανεξάρτητη από τα παραπάνω κείμενα.

Στις μικρογραφίες των φύλλων 83^ν, 84^Γ, 84^ν, 85^Γ, 85^ν^α, διαπιστώνεται ιδιαιτερότητα στη διάταξη των επεισοδίων. Σε αντίθεση, δηλαδή, με ό,τι συμβαίνει σε άλλες μικρογραφίες του χειρογράφου, η ανάγνωσή τους πρέπει να γίνει από τα δεξιά προς τα αριστερά, αν ακολουθήσουμε την αφήγηση του *Βίου Βασιλείου* και του Σκυλίτζη. Η μητέρα του Βασιλείου πρώτα βλέπει στο όραμα το γιο της πάνω στο κυπαρίσσι και μετά το αφηγείται στην ενάρετη γυναίκα (εικ. 10), πρώτα μπαίνει ο Θεοφιλίτζης στο ναό με το μοναχό και μετά ο Βασίλειος (εικ. 1), πρώτα η Δαηηλίδς καλεί το μοναχό και ενημερώνεται και μετά ακολουθεί η ασθένεια του Βασιλείου και η επίσκεψη της Δαηηλίδος (εικ. 3), πρώτα ο Αντίγονος δεξιώνεται τους Βούλγαρους και μετά ο Βασίλειος καλείται να παλέψει και να νικήσει το βούλγαρο παλαιστή (εικ. 11). Πρώτα γίνεται η τελετή και μετά η δεξίωση (εικ. 9). Θεωρούμε, λοιπόν, ότι αυτή η από τα δεξιά προς τα αριστερά παράθεση των επεισοδίων υπαγορεύεται από το γεγονός ότι προέρχονται από έναν παλαιότερο οργανωμένο εικονογραφικό κύκλο της νεότητας του Βασιλείου. Στην ίδια υπόθεση οδηγούν η αφηγηματική αλλά και η εικαστική συνάφεια και συνοχή αυτών των μικρογραφιών.

Όσα διαπιστώσαμε, λοιπόν, παραπάνω ως προς τις αντινομίες, τις αντιφάσεις ή τα λάθη στο συσχετισμό μικρογραφιών και επιγραφών του χειρογράφου της Μαδρίτης έχουν κατά καιρούς αποδοθεί από όλους σχεδόν τους ερευ-

in Byzantium, *Desire and Denial in Byzantium. Papers from the Thirty-first Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Sussex, Brighton, March 1997*, επιμ. Liz JAMES, Aldershot 1999, 146-147.

22. ΒΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, 228.5-8 §11· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 122.78-123.81 § 6.

νητές που έχουν ασχοληθεί με τον κώδικα, σε ένα παλαιότερο εικονογραφημένο χειρόγραφο του Σκυλίτζη, το οποίο είχε υπόψη του ο υπομνηματιστής ή και ο μικρογράφος και το οποίο υποτίθεται ότι παρουσίαζε άλλες γραφές, αναγνώσεις, λάθη ή και πιθανότατα άλλα εικονογραφικά θέματα. Αν αυτό δεν ισχύει, όπως υποστηρίζει ο Δεντσεγκο, τότε μια πιθανή ερμηνεία είναι αυτή που θα έβλεπε τους μικρογράφους του κώδικα του Σκυλίτζη να στηρίζονται σε ανεξάρτητους εικονογραφημένους κύκλους άλλων συναφών κειμένων και να τους χρησιμοποιούν στο έργο που έχουν αναλάβει. Τούτο, εξάλλου, προτείνουν οι Α. Grabar – Μ. Μανούσακας για την ιστορία της νεότητας του Βασιλείου²³. Την άποψη αυτή προώθησε ο Chr. Walter, μελετώντας ορισμένες μικρογραφίες που εικονογραφούν επεισόδια της περιόδου των βασιλείων Θεοφίλου και Μιχαήλ, υποστηρίζοντας μάλιστα ότι αυτές αντλούνται είτε αυτούσιες είτε μερικώς, από εικονογραφημένα χειρόγραφα βίων αγίων της δεύτερης εικονομαχίας, όπως του αγίου Λαζάρου και των ομολογητών Θεοφάνους και Θεοδώρου των Γραπτών²⁴. Ας προσθέσουμε και τη δική μας υπόθεση για έναν εικονογραφημένο Βίο της οσίας Θεοδώρας της αυτοκράτειρας.

Έτσι, λοιπόν, μπορεί μόνο να ερμηνευτεί η απεικόνιση της τελετής αδελφοποίησης που δεν αναφέρεται από τον Σκυλίτζη. Ο μικρογράφος για να εικονογραφήσει το κείμενο του Σκυλίτζη στηρίζεται σε άλλες παραδόσεις και άλλα συγγενή εικονογραφημένα κείμενα, ανεξάρτητα μεν, σχετιζόμενα δε με τα γεγονότα που αναφέρονται στην ιστορία του Σκυλίτζη. Το θέμα που αντιγράφεται από το μικρογράφο δημιουργεί προβλήματα ανάγνωσης ή αναγνώρισης στον υπομνηματιστή, ο οποίος στηρίζεται μόνο στο κείμενο του κώδικα.

Αναφέρθηκε στην αρχή ότι ως υποψήφιοι τόποι εικονογράφησης του κώδικα έχουν προταθεί τόσο το Παλέρμο όσο και η Κωνσταντινούπολη στα μέσα του 12ου αιώνα. Κάποια στοιχεία του κώδικα θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως αναντίρρητα επιχειρήματα υπέρ της άποψης που υποστηρίζει ότι η εικονογράφηση του χειρογράφου έγινε στην Κωνσταντινούπολη²⁵. Όμως, τα στοιχεία αυτά ανατρέπονται από πλήθος άλλα. Εξετάζοντας τις βυζαντινού ύφους μικρογραφίες του πρώτου μέρους διαπιστώσαμε κάτι που, από όσο γνωρίζου-

23. GRABAR – MANOUSSACAS, *Skyllitzès*, 153-154.

24. Chr. WALTER, Saints of Second Iconoclasm in the Madrid Scylitzes, *REB* 39 (1981), 307-318.

25. Ο Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Η στολή του επάρχου, 430-432, βασίστηκε στην πιστή απόδοση της στολής του επάρχου για να υποστηρίξει ότι ο κώδικας εικονογραφήθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Πιστεύουμε, όμως, ότι εάν ο μικρογράφος του κώδικα έχει όντως βασιστεί σε παλαιότερους εικονογραφημένους κύκλους θα μπορούσε να αποδώσει πιστά τη στολή του επάρχου σε οποιοδήποτε περιβάλλον, πέραν της Κωνσταντινούπολης.

με, δεν έχει παρατηρηθεί έως σήμερα. Στο 90% των μικρογραφιών του πρώτου μέρους αυτοκράτορες, βασιλίσσες, πατριάρχες, επίσκοποι, άγιοι, φέρουν φωτοστέφανο. Σε κάποιες, ελάχιστες, περιπτώσεις στερούνται φωτοστέφανου τα πρόσωπα αυτά στις βασιλείες του Θεοφίλου και του Μιχαήλ. Αυτό δεν θα μπορούσε να ερμηνευτεί λόγω των εικονομαχικών τους θέσεων, αφού εικονομάχοι αυτοκράτορες, όπως ο Λέων Αρμένιος (φφ. 10^v, 12^v, 13ra, 13^{va-β}, 14va) και ο Θεόφιλος (φφ. 43rb, 49ra, 49^{va-β}, 50ra, 52^r, 52^v, 55ra, 56^r, 58^{ra-β}, 75^v), όταν εικονίζονται στο χειρόγραφο φέρουν κατά κανόνα φωτοστέφανο. Αντίθετα, διαπιστώσαμε ότι σε ολόκληρο το δεύτερο μέρος του χειρογράφου απουσιάζει παντελώς το φωτοστέφανο από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, πράγμα που προδίδει σίγουρα δυτική αντίληψη ή επίδραση (ψηφιδωτά Σικελίας²⁶, χειρόγραφα Κάτω Ιταλίας²⁷ για να περιοριστούμε στο 12ο αιώνα).

Αλλά και στις μικρογραφίες που μας απασχόλησαν στα φφ. 84rb, 84^v, 85^r, ο Βασίλειος και ο αγένειος μοναχός δεν έχουν φωτοστέφανο. Τούτο, βεβαίως, εξηγείται καθώς ο Βασίλειος δεν είναι ακόμη αυτοκράτωρ και ο μοναχός είναι κάποιος ανώνυμος. Στην τελική, όμως, της αδελφοποίησης ο επίσκοπος του ναού του Αγίου Ανδρέα, λες και πρόκειται για άγιο, κατά απόλυτα βυζαντινό τρόπο φέρει φωτοστέφανο. Μια μικρογραφία (φ. 75^v) που προηγείται κατά πολύ του κύκλου της νεότητας του Βασιλείου και εικονογραφεί την ανταλλαγή γραμμιάτων μεταξύ Θεοφίλου και Αμερμουμνή έχει τόσο το βυζαντινό όσο και το μουσουλμάνο ηγεμόνα με φωτοστέφανο (εικ. 12).

Και εδώ τίθεται το δικό μας ερώτημα. Υπάρχει περίπτωση να παραλειφθεί το φωτοστέφανο σε άγιο, αυτοκράτορα και πατριάρχη, π.χ. στον απόστολο Πέτρο (φ. 79^r), στη Θεοδώρα (φφ. 45ra, 61vb, 67va), στη Θεοδώρα και στον Μιχαήλ Γ' (φφ. 63va, 86vb), και να προστεθεί στο οποιοδήποτε εκκλησιαστικό ή κοσμικό πρόσωπο που δεν αγιοποιήθηκε ποτέ, όπως στα εκκλησιαστικά πρόσωπα στην κηδεία της κόρης του Θεοφίλου (φ. 52^v) ή στον Ιωάννη Σύγγελο (φ. 47^v), στον Θεόφοβο και στην αδελφή του Θεοφίλου (φ. 53^v) (εικ. 13), όπου μάλιστα ο αυτοκράτορας δεν φέρει φωτοστέφανο ή σε μουσουλμάνο

26. Στα ψηφιδωτά της Martorana (E. KITZINGER, *The Mosaics of St. Mary's of the Admiral in Palermo*, Ουάσινγκτον 1990, πίν. 23) ο νορμανδός ηγεμόνας Ρογήρος δεν φέρει φωτοστέφανο. Στις ψηφιδωτές παραστάσεις του Γουλιέλμου Β' στο Monreale δεν υπάρχει φωτοστέφανο, βλ. Eve BORSOOK, *Messages in Mosaic. The Royal Programmes of Norman Sicily 1130-1187*, Οξφόρδη 1990, εικ. 104 και 105.

27. Στον κώδικα Marc. gr. 172, φ. 27^v, που χρονολογείται στα 1175, εικονίζονται οι βυζαντινοί αυτοκράτορες Ιουστινιανός και Λέων ΣΤ' ο Σοφός χωρίς φωτοστέφανο, βλ. *I Bizantini in Italia*, επιμ. G. CAVALLIO – Vera von FALKENHAUSEN – Raffaella FARIOLI CAMPANATI – M. GIGANTE – V. PACE – Fr. PANVINI ROSATI, Μιλάνο 1982, εικ. 523.

νο ηγεμόνα (φ. 75^v), όπως γίνεται στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη, από βυζαντινό μικρογράφο που δούλευε στην Κωνσταντινούπολη; Η απάντηση είναι οπωσδήποτε αρνητική.

Πιστεύουμε, λοιπόν, ότι οι μικρογράφοι του χειρογράφου του Σκυλίτζη, όχι μόνον εργάζονται μακριά από το περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης αλλά και όσα δείχνουν να γνωρίζουν στις λεπτομέρειές τους τα αντλούν από ήδη ει-
κονογραφημένους κύκλους τους οποίους συμβουλευόμαστε και αναπαράγουν, όπου και όπως αυτοί ταιριάζουν. Όταν για το κείμενο δεν έχουν εικαστικό προηγούμενο, όμως ή παρεμφερές, ερανίζονται τύπους, μοτίβα και διάφορα άλλα στοιχεία γνωστά από την κοσμική ή θρησκευτική τέχνη και δημιουργούν δικές τους συνθέσεις. Για το λόγο αυτό δείχνουν να αγνοούν βασικά θέματα, π.χ. το περίφημο γλυπτό σύμπλεγμα με το λέοντα και το βου στο παλάτι του Βουκολέοντος, το οποίο αποδίδεται ως δύο διαφορετικά εμβληματικά αυτόνομα γλυπτά (φ. 17^r) (εικ. 14) ή τη μορφή του ναού της Αγίας Σοφίας (φ. 52^r). Αγνοούν, επίσης, πως δεν φεύγει κάποιος με πλοίο από την Καππαδοκία για να πάει στη Συρία (φ. 38ra) ή ότι ένας μουσουλμάνος δεν φέρει φωτοστέφανο (φ. 75^v) (εικ. 12).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο μικρογράφος των παραστάσεων που μελετούμε αντιγράφει κάποιον κύκλο της νεότητας του Βασιλείου και πιστεύουμε ότι ο αγένειος μοναχός της Πάτρας υπήρχε στον κύκλο αυτό. Επειδή ο συγκεκριμένος κύκλος αφορά γεγονότα του Θεοφίλου, του Μιχαήλ και του Βασιλείου, επιβάλλεται αναζήτηση αγένειων μοναχών κατά τα χρόνια των βασιλείων τους. Η αναζήτηση εύκολα μας οδηγεί στο εσμό των ευνούχων όχι μόνον παραιοκωμικών και αξιωματούχων αλλά και πατριαρχών και μοναχών. Αρκεί να αναφέρουμε δύο εικαστικά δείγματα: α) την απεικόνιση του Λέοντος πατρικίου και ρραιπόδου με μακριά μαλλιά και χωρίς γένια στη μικρογραφία του φ. 2^v στο Βατικανό κώδικα Regina gr. I²⁸ και β) την απεικόνιση του πατριάρχη Ιγνατίου με κοντό μαλλί και χωρίς γένια στα ψηφιδωτά της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη (εικ. 15) και στη μικρογραφία της σ. 134 στο Μηνολόγιο του Βασιλείου (Vat. gr. 1613) (εικ. 16), όπου ο Ιγνατίος είναι σχεδόν όμοιος με το μοναχό της Πάτρας²⁹. Στα χρόνια της βασιλείας του Λέοντος

28. *Oriente Cristiano e Santità. Figure e storie di santi tra Bisanzio e l'Occidente*, επιμ. S. GENTILE, [Βενετία 1998], αφ. 3, 140-146, εικ. 3 (P. CANART). Για τη χρονολόγηση του κώδικα γύρω στο 944, βλ. C. MANGO, *The Date of Cod. Vat. Reg. Gr. I and the "Macedonian Renaissance"*, *Acta ad archaeologiam et atrium historiam pertinentia* 4 (1969), 121-126.

29. Για την ψηφιδωτή παράσταση του Ιγνατίου στην Αγία Σοφία, βλ. C. A. MANGO, *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Ουάσινγκτον 1962, 52, εικ. 62-65. C. MANGO – E. J. W. HAWKINS, *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul. The Church Fathers in the North Tympanum*,

δημιουργείται, άλλωστε, και η μονή του Αγίου Λαζάρου, προορισμένη ειδικά για τους ευνούχους³⁰.

Ποια μπορεί να είναι η σχέση της Πάτρας με το κλίμα αυτό; Έχουμε κάποια μαρτυρία που να πιστοποιεί ότι ο μοναχός του Αγίου Ανδρέα υπήρξε ευνούχος; Η μαρτυρία τελικά υπάρχει και συνάγεται εμμέσως, αν και πιστεύουμε ότι θα ήταν ιδιαίτερα ρητή στον αρχικό κώδικα όπου βρισκόταν οι μικρογραφίες που αντιγράφει ο Σκυλίτζης του Εσκοριάλ. Το κλειδί στη λύση του γρίφου είναι η Δανηλίσ. Από τη μια, ο *Βίος Βασιλείου* και ο Σκυλίτζης αφηγούνται ότι η πατρινή χήρα ήταν από χρόνια στενά δεμένη με τον μοναχό του Αγίου Ανδρέα. Μια σχέση υποτεταγής αφήνεται να διαφανεί από τον τρόπο που τον επιπλήττει και τον ονειδίζει. Από την άλλη, σύμφωνα με το *Βίο Βασιλείου*, η Δανηλίσ είναι αυτή που κατά τη θρυλική επίσκεψή της στον Βασιλείου, όταν πλέον αυτός είχε γίνει αυτοκράτορας, φέρνει μαζί της εκατό ευειδείς εκτομίες ως δώρο, *είσαγαγοῦσα καὶ δῶρα πολυτελῆ ... ἦσαν γὰρ οἰκετικὰ μὲν πρόσωπα πεντακόσια, ἐν ᾧν ὑπῆρχον εὐειδεῖς ἐντομίαι τὸν ἀριθμὸν ἑκατόν*³¹. Στο χαρρακτηριστικό αυτό απόσπασμα στηρίζονται και σε αυτό αναφέρονται όλοι οι μελετητές για να υπογραμμίσουν τη σπουδαία θέση που κατείχαν οι ευνούχοι στη βυζαντινή κοινωνία, στην αυλή και στην εκκλησία³². Αξίζει, βεβαίως, να σημειωθεί ότι ουδέν σχετικό αναφέρει ο Σκυλίτζης.

Θεωρούμε, λοιπόν, ότι πέρα από τα μυθοπλαστικά στοιχεία του επεισοδίου, η περιοχή της Αχαΐας και ειδικά η Πάτρα, θα διέθετε μεγάλο αριθμό ευνούχων. Πολλοί από αυτούς θα προέρχονταν από τους Σλάβους που ως προσφιρωθέντες θα ανήκαν στο ναό του Αγίου Ανδρέα, μετά μάλιστα την καταστολή της εξέγερσής τους³³. Είναι, εξάλλου, γνωστό ότι οι περισσότεροι ευνού-

DOP 26 (1972), 28-30, πίν. 12 και 13. Για τις απεικονίσεις του Ιγνατίου στο βυζαντινό ποτήρι που φυλάσσεται στο ναό του Αγίου Μάρκου της Βενετίας και στη μικρογραφία στο Μηνολόγιο του Βασιλείου, βλ. A. GRABAR, *Un calice byzantin aux images des patriarches de Constantinople*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 4 (1964-1965), 46-47, πίν. 16 εικ. 4, πίν. 17 εικ. 5.

30. ΛΕΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΣ, Leonis Grammatici, *Chronographia*, εκδ. I. BEKKER, Βόννη 1842, 274· R. JANIN, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, I. *Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique*, III. *Les églises et les monastères*, Παρίσι 1969², 298-300· R. GUILLAND, *Les eunuques dans l'Empire byzantin*, REB 1 (1943), 204 (= *Recherches sur les institutions byzantines*, I, Βερολίνο – Άμστερνταμ 1967, 169).

31. ΒΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, 318.3-7.

32. Για τους ευνούχους στη βυζαντινή κοινωνία, βλ. GUILLAND, *Les eunuques*, 197-238 (= 165-197). Βλ. επίσης την πρόσφατη μελέτη, S. TOUGHER, *Byzantine Eunuchs: An Overview, with Special Reference to their Creation and Origin*, *Women, Men and Eunuchs. Gender in Byzantium*, επιμ. Liz JAMES, Λονδίνο 1997, 168 κ.εξ.

33. Βλ. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – Άννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Μία περίπτωση έφαρμογής του βυζαντινού θεομυθού του άσύλου στην Πελοπόννησο. Έη προσφυγή των Σλάβων στο ναό του Άγιου Άνδρέα Πατρών, *Σύμμεκτα* 14 (2001), 29-47 με όλη την προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.

χοι στους μέσους βυζαντινούς χρόνους προέρχονταν από τους Άραβες, τους Σλάβους³⁴ ή από τον Καύκασο. Η πιο κοντινή στην Πάτρα μαρτυρία μοναχού ευνούχου, προϊσταμένου σε γυναικεία μονή, είναι αυτή στο Βίο της αγίας Αθανασίας Αιγίνης (πρώτο μισό του 9ου αιώνα) στον οποίο αναφέρεται ο ευνούχος Ιγνάτιος³⁵. Κατά συνέπεια, ένας μοναχός ευνούχος στο ναό του Αγίου Ανδρέα στην Πάτρα κατά τον 9ο αιώνα, και μάλιστα στα χρόνια της Δανηλίδος η οποία δωρίζει εκατό ευνούχους στον αυτοκράτορα Βασίλειο, δεν είναι καθόλου περίεργο, όταν πατριάρχης στην Κωνσταντινούπολη ήταν ο επίσης ευνούχος Ιγνάτιος. Καθώς μάλιστα η Δανηλίδα, μια αρχόντισσα, σχεδόν βασίλισσα του βυζαντινού Νότου, γνώριζε πολύ καλά ότι οι ευνούχοι περιτριγυρίζουν τους άρχοντες όπως οι μύγες το μαντρί όταν καλοκαιριάσει, φαίνεται ότι είχε αρκετούς σε όλες τις θέσεις και περισσεύμα για να στείλει εκατό στον Βασίλειο: *ἦδει γάρ, ὡς ἔοικεν, ἡ πλουτοκράτωρ ἐκείνη γραῦς ὅτι αἰεὶ τυγχάνει χώρα τοῖς σπάδουσι τούτοις εἰς τὰ βασιλεία, καὶ ἐν τούτοις ὑπὲρ τὰς μῦας ἐν ἔαρος ὥρα κατὰ προβάτων σηκὸν ἀναστρέφονται*³⁶. Ας σημειωθεί, ότι στο δυτικότροπο δεύτερο μέρος του Σκυλίτζη, στη σκηνή της επίσκεψης της Δανηλίδος (φ. 102^Γ) στον Βασίλειο πρώτα και κατόπιν στο γιο του Λέοντα, στην Κωνσταντινούπολη, εικονίζονται ευνούχοι να τη συνοδεύουν προσκομίζοντας δώρα (εικ. 17). Ο Σκυλίτζης, όμως, σε αντίθεση με το *Βίο Βασιλείου*, δεν αναφέρεται στους εκτομίες-δώρα της Δανηλίδος στον Βασίλειο³⁷.

Συμπερασματικά λοιπόν, πιστεύουμε ότι ο ευνούχος μοναχός στο ναό του Αγίου Ανδρέα θα αναφερόταν σε κάποιο άλλο κείμενο σχετικό με τη νεότητα του Βασιλείου, όπου και θα εικονιζόταν. Αυτό αποτελεί και το σημαντικότερο επιχείρημα ότι οι καλλιτέχνες του κώδικα της Μαδρίτης, οπωσδήποτε μακριά και πέραν της Κωνσταντινούπολης, στηρίζονται σε προϋπάρχοντες εικονο-

34. GUILLAND, *Les eunuques*, 197-238 (= 165-197).

35. F. HALKIN, *Vie de sainte Athanasie d'Égine, Six inédits d'hagiologie byzantine*, Βρυξέλλες 1987, 179-195 § 9. Αγγλική μετάφραση από τον L. F. SHERRY, στο *Holy Women of Byzantium. Ten Saints' Lives in English Translation*, επιμ. Alice-Mary TALBOT, Ουάσινγκτον 1996, 149 § 9.

36. ΒΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, 318.7-10. Θεωρούμε ότι η παρομοίωση του πλήθους των ευνούχων στην Κωνσταντινούπολη με τις μύγες στο μανδρί την άνοιξη αποτελεί δάνειο από την Ιλιάδα, Β, 469-471. Υποβιάζοντας την παρατήρηση αυτή στον I. Ševčenko, μαζί με άλλα ομηρικά δάνεια στο *Βίο Βασιλείου*, μας βεβαίωσε ότι πρόκειται όντως για ομηρικό τόπο αναφερόμενο στους ευνούχους ήδη από τον Λιβάνιο, βλ. την επικείμενη έκδοση του *Βίου Βασιλείου* από τον ίδιο.

37. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 160-161 § 40. Πρέπει να σημειωθεί ότι σε ολόκληρο τον κώδικα ο μόνος ευνούχος με επιγραφή «ευνούχος ρωμαίος» βρίσκεται στο φ. 202^Γ που εικονογραφεί το επεισόδιο επί Ρωμανού Αργυρού, όπου *ευνούχος τις τῶν θαλαμηπόλων* εφορμά έφιππος κατά την πολιορκία της Αντιόχειας, βλ. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 381 § 5.

γραφικούς κύκλους για την εικονογράφηση του Σκυλίτζη. Ακολουθούν παραδόσεις που δεν υπάρχουν στο κείμενό τους, αλλού αντιγράφουν, αλλού αυτοσχεδιάζουν, αλλού δεν καταλαβαίνουν και παραποιούν, βάζουν φωτοστέφανο στον Αμερμουμνή (φ. 75^v) (εικ. 12), και ο υπομνηματιστής μπερδεύει ή προσπαθεί να βολέψει τη Θεοδώρα ως Θεόφιλο (φφ. 49^β, 50^{vβ}, 51^γ) (εικ. 4, 5, 6). Και όλα αυτά, αν δεν συμβαίνουν σίγουρα στο Παλέρμιο, συμβαίνουν πάντως σε περιβάλλον που, ενώ διαθέτει την πληροφόρηση και τα στοιχεία, δεν τα κατανοεί, ακόμη και όταν τα σέβεται με το δικό του αναμφισβήτητα εκλεκτικό τρόπο.

Εικ. 1. Κώδικας Σκυλίτζη (Εθνική Βιβλιοθήκη Μαδρίτης), φ. 84^β

Εικ. 2. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 83^ν

Εικ. 3. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 84^vΕικ. 4. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 49rb

Εἰκ. 5. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 50^{νβ}

Εἰκ. 6. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 51^ρ

Εικ. 7. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 66^αΕικ. 8. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 67^β

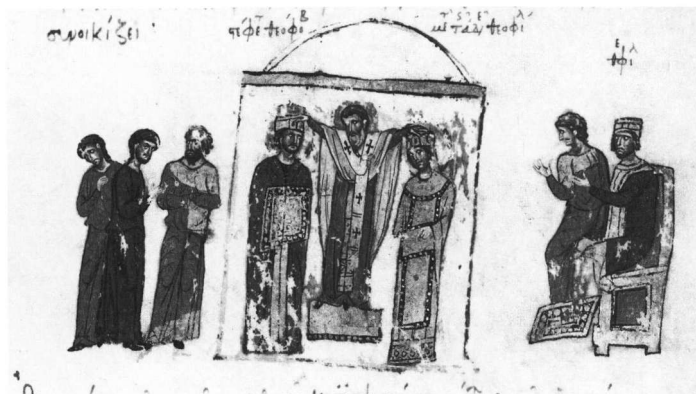

Εικ. 9. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 85^ρ

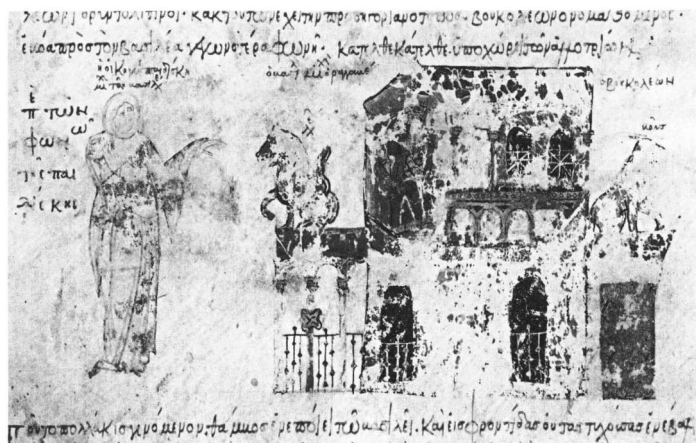

Εικ. 10. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 84^{ρα}

Εικ. 11. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 85^{να}Εικ. 12. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 85^ν

Εικ. 13. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 53^v

Εικ. 14. Κώδικας Σκυλίτζη, φ. 17^r

Εικ. 15. Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης.
Ιγνάτιος πατριάρχης, ψηφιδωτό 9ου αι. (λεπτομέρεια)

Εικ. 16. Μηνολόγιον Βασιλείου. Κώδ. Vat. gr. 1613, σ. 134.
Κοίμηση πατριάρχη Ιγνατίου (λεπτομέρεια)

